

**KORTBERICHT OVER
NIEUW NEDERLAND**

FRANCISCUS VAN DEN ENDEN

Kort bericht over
Nieuw Nederland

Vertaald en ingeleid door
Roek Vermeulen

NOORDBOEK FILOSOFIE

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

© 2024 inleiding en vertaling Roek (C.L.) Vermeulen | uitgeverij Noordboek

Oorspronkelijke titels:

Kort verhael van Nieuw-Nederlants gelegenheit, deughden, natuerlijke voorrechten, en byzondere bequaemheid ter bevolking (...) door Franciscus van den Enden, 1662

Kort en klaer ontwerp, dienende tot een onderling accoort, om den arbeyd, onrust en moeyelijckheit van alderley-hand-wercx-luyden te verlichten (...) door Pieter Cornelisz. Plockhoy, 1662

Omslagontwerp: René van der Vooren

Boekverzorging: Elgraphic

Omslagbeeld: uitsnede uit *Gezicht op Nieuw Amsterdam* van Johannes Vingboons (1664).
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:GezichtOpNieuwAmsterdam.jpg>

ISBN 978 94 6471 136 3

NUR 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

www.noctuataalentekst.nl

INHOUD

Inleiding	7
ROEK VERMEULEN	
Kaart van Nieuw Nederland	28
Kort bericht over Nieuw Nederlands situatie, kwaliteiten, natuurlijke voordelen en bijzondere geschiktheid voor kolonisatie	31
FRANCISCUS VAN DEN ENDEN	
Kort en helder plan, dienend als onderlinge overeenkomst voor enige kolonisten die naar de Zuidrivier in Nieuw Nederland willen	179
PIETER CORNELISZ. PLOCKHOY	
Geraadpleegde literatuur	197

INLEIDING

Op het eerste gezicht zijn het *Kort bericht over Nieuw Nederland* en het *Kort en helder plan* met hetzelfde doel geschreven: het werven van kolonisten voor een vrije coöperatie in Nieuw Nederland, het door Nederlanders in bezit genomen gebied aan de oostkust van Noord-Amerika. Voor zover we weten bestond dit nog nergens, laat staan in een traditioneel ingerichte vestiging als Nieuw Amsterdam: een vereniging waarvan de leden voor elkaar zorgen en samen het gedeelde land bewerken, waar iedereen op religieus gebied vrij wordt gelaten, niemand de baas kan spelen en iedereen onderwijs krijgt, zelfs de meisjes. De aandacht van beide auteurs voor transparantie, verantwoording, democratische verkiezingen en na een jaar weer aftreden doet vermoeden dat ze niet blind waren voor de tekortkomingen van de oligarchische Republiek. Misschien was het dan ook wel geen toeval dat ze dezelfde locatie op het oog hadden: Swanendael oftewel de Hoerenkil, vruchtbaar land met een gunstige ligging en op een flinke afstand van de grote vestigingen met hun traditionele machtsstructuren.

Een beknopte voorgeschiedenis

In 1609 had de VOC Henry Hudson (ca. 1565-1611) opdracht gegeven de noordoostelijke route naar Azië te verkennen. Toen dat niet lukte, wendde hij de steven; in juli landde zijn

schip, de *Halve Maan*, in Nova Scotia. Hudson verkende de kust verder naar het zuiden en legde contact met diverse Indianenstammen, waarbij meestal geschenken werden uitgewisseld. Zijn rapport aan de VOC was aanleiding voor de oprichting van diverse compagnieën die schepen naar Noord-Amerika gingen sturen om handel te drijven, vooral in bevervellen. In 1614 duikt de naam Nieuw Nederland voor het eerst in de bronnen op.

In 1621 werd de Geötrooieerde West-Indische Compagnie opgericht, die de vaart op het Amerikaanse continent overnam. De eerste kleine handelskolonies van Nieuw Nederland verschenen in 1624, verdeeld over strategische locaties aan de Zuid-, Noord- en Zoete Rivier¹ (met het doel de Engelsen tegen te werken en het hele gebied voor de Republiek te claimen). Twee jaar later verkreeg Pieter Minuit,² gouverneur-generaal van de kolonie, van de Lenape-Indianen het recht om een vestiging op Manhattan te bouwen: de beruchte 'koop' van het eiland voor handelswaren ter waarde van zestig gulden. Nieuw Amsterdam werd de hoofdstad van de kolonie en kreeg in 1653 daadwerkelijk Nederlandse stadsrechten.

Intussen werd de jonge kolonie door een gebrek aan mensen geplaagd en door conflicten met naburige stammen en met de Engelsen (die zich wat eerder dan de Nederlanders in het gebied hadden gevestigd). Er waren hoogoplopende interne ruzies, onvrede over het bestuur door de WIC (die vooral in haar eigen winst geïnteresseerd was), en toen meldde zich aan de Zuidrivier ook nog concurrentie uit Zweden. In 1647 werd de incompetent gouverneur Willem Kieft³ naar de Republiek teruggeroepen en kwam Peter Stuyvesant⁴ in zijn plaats; volgens

1 Nu de Delaware, de Hudson en de Connecticut.

2 Zie ook blz. 62.

3 Zie ook blz. 51.

4 Zie blz. 63.

sommigen de eerste bekwame gouverneur, volgens anderen een starre en opvliegende bullebak. In elk geval heroverde hij in 1655 de Zuidrivier op de Zweden. Dat deed hij met behulp van een Amsterdams oorlogsschip; in ruil daarvoor droeg de WIC het gebied aan de Zuidrivier aan de stad Amsterdam over. Op die manier zou de stad helpen met het bevolken van het gebied en dus met de bescherming ervan; Amsterdam had op zijn beurt wel oren naar een nieuwe bron van hout en graan, zeker na het uitbreken van de Noordse Oorlog (die de Oostzeehandel bedreigde). Zo kwam de vestiging Nieuw Amstel tot stand, zo'n tweehonderd kilometer ten zuiden van Nieuw Amsterdam, op de plaats van het huidige New Castle. Om de emigratie te bevorderen stelde het Amsterdamse stadsbestuur een speciale commissie samen die over de nieuwe kolonisatie, de Koloniekamer, en werd er een reeks aantrekkelijke voorwaarden verspreid waaronder kolonisten naar de omgeving van Nieuw Amstel konden vertrekken om nieuwe vestigingen op te zetten. Daar werd wel gebruik van gemaakt, maar door een reeks tegenslagen vertrokken veel mensen ook weer snel.

Van den Enden, de kolonisten en het *Kortbericht*

Eind 1661 meldde er zich een groep kolonisten-in-spe bij een welbespraakte, breed ontwikkelde, charismatische man met een prima netwerk in de Amsterdamse bovenklasse: Franciscus van den Enden.⁵ Die was toen achter in de vijftig, vol energie, en had een succesvolle Latijnse school in de grachtengordel waar hij zijn leerlingen, vaak zonen van de elite, behalve Latijn ook zeer onconventionele ideeën bij-

5 Zie voor een uitgebreider biografie met literatuurlijst mijn inleiding op Van den Endens (1602-1674) *Vrije staatkundige stellingen*, in 2022 bij Noordboek verschenen.

bracht – in elk geval dat God en het universum samenvallen.⁶ In het voorwoord van zijn *Vrije staatkundige stellingen* (1665) schrijft hij:

Tot het eind van het jaar 1661 had ik geen enkel plan om ooit een letter over staatkunde te publiceren, totdat ik onverwachts de gelegenheid kreeg voor een paar mensen die zich geen raad wisten de aangewezen Koloniënkamer van deze stad te verzoeken hun vertrek naar Nieuw-Nederland op correcte wijze mogelijk te maken. En zie: deze lichte taak, het schrijven en overhandigen van een verzoekschriftje, bracht me er vervolgens toe pakken papier vol te schrijven. Verscheidene inzichten en beweegredenen brachten me er in het jaar 1662 toe een paar van die teksten te publiceren onder de titel *Kort verhael van Nieuw-Nederlandt, enz.* en daarna onder de titel *Zeekere vrye voorslaghen en verzoeken, enz.* Ik beken hier graag dat ik sindsdien moeite heb gehad mijn serieuze gedachten wanneer ik alleen ben op iets anders te richten. Ik heb bij die gelegenheid heel bijzondere (dat vond ik in elk geval) ervaringen met mensen van allerlei slag en uit alle standen opgedaan, die mij dusdanig wakker geschud en op scherp gezet hebben dat ik nu zeker weet dat ik aan zo'n werk ben begonnen dat ik er tot mijn dood mee door zal gaan – ik vind het nog steeds niet alleen helemaal niet vervelend, maar het is zelfs doorgaans mijn grootste vermaak in het leven.

De kennismaking met de kolonisten bleek dus een ingrijpende gebeurtenis voor Van den Enden. Eind november bood hij het eerste verzoekschrift (brief A in dit dossier) namens zijn opdrachtgevers aan, een groepje gezinnen dat te

6 Dit idee komt in het Kort bericht op blz. 154 en 169 terug; zie ook *Vrije staatkundige stellingen*, blz. 11.

klein was voor de ambitieuze vestigingsvoorwaarden. En ze hadden nog drie ongewone verzoeken: een langere periode van belastingvrijstelling, juridische vrijheid en religieuze vrijheid.⁷ De Koloniekamer reageerde verrassend snel, met de mededeling dat zo veel belastingvrijstelling er niet in zat en de vraag hoe de kolonisten hun geschillen dan gingen oplossen – religieuze vrijheid werd blijkbaar niet als een probleem gezien.⁸ Er volgde een enorme schriftelijke en mondelinge discussie, waarbij Van den Enden het plan van zijn opdrachtgevers in steeds meer detail uitwerkt en een indrukwekkende vasthoudendheid aan de dag legt. Gelijkheid⁹ is de basis van de te stichten coöperatie; er komt een eredienst zonder predikant,¹⁰ zoals bij de collegianten; er is ruimte voor mennonieten, dus geen verplichting een eed af te leggen of wapens te dragen; het democratisch bestuur wordt aan strikte regels gebonden; er wordt zo goed voor de leden gezorgd dat er geen misdaad te verwachten valt; civiele zaken worden binnen de vereniging afgehandeld; advocaten zijn evenmin welkom als predikanten.

- 7 In de *Conditien, die door de heeren burgemeesteren der stad Amstelredam (...) gepresenteert werden aen alle de gene, die als coloniers na Nieuw-Nederlandt willen vertrecken* (Amsterdam, 1656) ging het voor nieuwe vestigingen over fortificatie, een compleet stadsbestuur en een schout; lagere beambten die door de burgemeesters van Amsterdam worden benoemd; het reguleren van jacht en visserij door de WIC of de Staten-Generaal; een door Amsterdam te sturen schoolmeester die voorlopig ook de bijbellezing en het voorzingen van de psalmen voor zijn rekening zal nemen. De kolonisten krijgen de eerste tien jaar (vanaf het eerste jaar dat het land bezaaid of beweide is) vrijstelling van grond- en veebelasting en de eerste twintig jaar van tienden, oftewel belasting over de opbrengst.
- 8 Op blz. 90 blijkt overigens dat het weigeren van een predikant de kolonisten-inspe welkwelijk werd genomen.
- 9 Die gelijkheid gold dan weer niet voor iedereen, laat staan in alle opzichten. Vrouwen (die in deze tekst meestal op de gebruikelijke manier onzichtbaar worden gemaakt; een mens is een man, ook bij Van den Enden) en mensen die bij iemand in dienst zijn kunnen geen lid van de coöperatie worden, dus ook niet stemmen of ambten bekleden. Bij het verkiezen van de voornaamste functionarissen speelt vermogen ook een rol. De vrijheid van godsdienst geldt vanzelfsprekend alleen voor christenen.
- 10 Nieuw Amsterdam had in 1652 al twee gereformeerde predikanten en er waren er nog meer in andere vestigingen.

In mei 1662 weet de Koloniekamer het ook niet meer en verwijst ze Van den Enden en zijn opdrachtgevers naar de burgemeesters. Op dat punt zijn hun plannen 'in concept nu al uitgegroeid tot het stichten van een prijzenswaardige staats- of stadsprovincie' en vragen ze nog steeds om dezelfde belastingvrijstelling en een zekere mate van eigen jurisdictie. De burgemeesters stellen voor een aparte gecommiteerde voor dit lastige clubje aan te stellen en Van den Enden maant ze vervolgens weer aan om dat dan echt te gaan doen, zodat de kolonisten die zomer sloop kunnen gaan. Dat is het eind van het dossier. Het is goed mogelijk dat het stadsbestuur het erbij heeft gelaten, want blijkens blz. 88 bleven mensen vragen wanneer er een beslissing verwacht werd.

In juni 1662 was Van den Enden nog steeds bezig met het verzamelen van informatie over Nieuw Nederland¹¹ en in oktober had hij het *Kort bericht* klaar voor publicatie. De eerste druk verscheen niet alleen zonder naam van de auteur en de drukker, maar bevatte ook een waarschuwing aan boekhandelaars dat ze discreet met dit boekje moesten omspringen, omdat het niet voor iedereen bedoeld was. De opdracht aan de vertrouwde lezer gaat helemaal niet over het stichten van een kolonie; nee, 'de auteur is van mening (...) dat hij in dit werkje alle belangrijkste, eigenlijkste en noodzakelijkste principes van een optimaal bestuur van een vrij volk naar voren heeft gebracht'.

In het voorwoord blijkt dat Van den Enden nog steeds kolonisten wil werven om een vrije coöperatie te stichten, maar gaat hij ook met politieke auteurs van het moment in discussie over de aard van een ware democratie.

Het eigenlijke boek begint met een lange *infomercial* voor Nieuw Nederland, in het bijzonder het gebied rond de Zuidrivier. Deze soms wat overdreven beschrijving (maar wel met veel avontuur, lekkere oesters en 's winters kropsla) is

11 Zie blz. 58.

behalve op ooggetuigenverslagen op een aantal geschreven bronnen gebaseerd, vooral op de boeken van Adriaen van der Donck.¹² Naast reclame bevat dit deel ook praktische tips en principieel advies voor aanstaande kolonisten. Verder waarschuwt Van den Enden uitvoerig voor het risico dat het gebied rond de Zuidrivier door de Engelsen zal worden ingenomen als er niet snel meer Nederlandse kolonisten komen – de geschiedenis zou hem al heel snel gelijk geven, want in 1664 werd heel Nieuw Nederland door de Engelsen veroverd.

De Indianen krijgen een eigen hoofdstuk, waarin de auteur zijn bewondering voor hun cultuur niet onder stoelen of banken steekt. Ze hebben geen respect voor status, weinig wetten en weinig misdaad, geen godsdienst,¹³ een vrije seksuele moraal waarbij ook echtscheiding voor beide partijen eenvoudig te regelen is, en de volksvergadering bepaalt of ze de besluiten van de leiders uitvoert. Verderop in de tekst¹⁴ worden de vrijheidslievende Indianen dan ook aan de Hollanders ten voorbeeld gesteld. Des te frappanter is het dat de conclusie van Van den Enden en zijn opdrachtgevers op blz. 80 is dat de Indianen tot het christendom bekeerd moeten worden, zij het op een nettere manier dan gebruikelijk. Het spreekt voor zich dat het *Kort bericht* volledig eurocentrisch is, zodat er op de traditionele manier over ‘ontdekken’ wordt gesproken (bijvoorbeeld op blz. 70) en het vaak net lijkt of er nog niemand in Nieuw Nederland woonde; er wordt letter-

12 Adriaen van der Donck (ca. 1618-1655) begon zijn Nieuw-Nederlandse carrière als jurist in 1641 in Rensselaerswijck en verkreeg vijf jaar later een eigen stuk land ten noorden van Nieuw Amsterdam, Colendonck (het huidige Yonkers, omdat Van der Donck ‘de jonker’ werd genoemd). Hij en andere vooraanstaande kolonisten kregen aan het eind van de jaren '40 een ernstig conflict met Stuyvesant; Van der Donck ging in 1649 naar de Republiek om de Staten-Generaal een door hem geschreven tekst over het wanbeleid van de WIC aan te bieden, die als het *Vertoogh van Nieu-Neder-Land* (Den Haag 1650) werd gepubliceerd. In 1655 verscheen zijn nog altijd belangrijke *Beschryvinghe van Nieuw-Nederlant*.

13 Frank Mertens merkt op dat Van den Enden zijn bronnen hier wel geweld aandoet.

14 Op blz. 94 en in het nawoord, o.a. blz. 156 en 164.

lijk gezegd dat het op bevolking wacht. Dat de Indianen intussen al massaal aan door West-Europeanen meegebrachte virussen waren gestorven (wat natuurlijk onbekend was), droeg daar misschien wel aan bij.

In het hoofdstuk daarna worden de mogelijkheden voor de landbouw doorgesproken, weer met veel praktische tips maar ook met een veroordeling van slavernij die aan duidelijkheid niets te wensen overlaat.

Het volgende deel gaat volgens de kop over de noodzaak meer kolonisten te werven door ze 'behoorlijke vrijheden' te geven. Hier blijkt ook de reden dat Van den Enden het *Kort bericht* nu publiceert: er is steeds meer belangstelling, nu ook van mensen die zelf een aardige som kunnen investeren. Daarom legt hij eerst nog maar eens uit waarom zijn opdrachtgevers echt geen predikant willen en ook maar gelijk waarom het onderwijs en de geneeskunde anders vorm moeten krijgen dan gebruikelijk is. Bij de verklaring hoe het principe van gelijkheid bedoeld is, blijkt het duidelijkst dat dit niet alleen over de toekomstige kolonie gaat – al is het overnemen van de democratische regeringsvorm van de Indianen in een nieuw te beginnen gemeenschap natuurlijk wel zo makkelijk.

Het oorspronkelijke dossier van verzoekschriften, uiteenzettingen en reacties op de bezwaren van de Koloniekamer wordt voorafgegaan door een paar pagina's met wat er intussen is veranderd en verder uitgewerkt. Het opvallendste is wel dat de honderd mannen die stemrecht in de coöperatie krijgen – een aantal dat in uiteenzetting D in januari nog een zeer theoretische indruk wekt – intussen worden uitgebreid tot 'zeshonderd weerbare mannen'.

Op het dossier van verzoekschriften en andere brieven waar zowel de bravoure en het ongeduld als de wanhoop steeds meer in doorklinken, volgt een nawoord waarin Van den Enden eindelijk zegt waar het op staat:

Maar door een gestaag heen en weer overwegen zijn we op de gedachte uitgekomen dat om met de menigte overlust veroorzakende mensen van een staat een luisterrijke en in vrijheid uitmuntende coöperatie of kolonie te beginnen en voort te zetten, ook nog met genoeg en hulp van die staat, met diens merkbaar profijt als doel: *dat daar de noodzakelijke hervorming van die staat aan vooraf moet gaan*, in alle onderdelen waarin blijkt dat hij bij het regeren door een groot aantal langdurige ingeslopen aantastingen tegen de eigenlijke en ware fundamenten van de vrijheid ingaat. Want het goed dat een staat niet in zichzelf heeft, dat kan hij onmogelijk uitdelen; en daarom lijkt het ons ook absoluut onmogelijk dat er zonder hervorming of verbetering van een aangetaste staat voor een vrijheidslievend volk in enig opzicht iets goeds te verwachten valt.

(...) En daarom kan het niet anders of zonder vrije kritiek en het duidelijk aanwijzen van de dwaasheden van een staat, in diverse opzichten, zal die staat uiteindelijk altijd (kijkend naar de voorbeelden van alle eerdere samenlevingen, zonder uitzondering, die op usurpatie van de vrijheid van het volk gebaseerd waren) in het onvermijdelijk verderf storten en te gronde gaan.

Van den Enden is optimistisch over de kansen die zijn tijd biedt, omdat er na een geschiedenis vol onderdrukking 'nog nooit zo veel vrijheid in Holland is geweest om iets openlijk te kunnen voorstellen in het algemeen belang.'

Vervolgens voert hij een personage ten tonele: moeder Nieuw Nederland, die moeder Holland in een uitvoerige en zeer retorische smeekbede uitlegt dat het in hun beider belang is als ze een groot aantal van haar kinderen aan moeder Nieuw Nederland stuurt, en dan niet alleen maar de haveloze en onderdrukte: '... nee, stuur mij, naar de aard van uw echt vrije oorspronkelijke bewoners, zoals ik ze nog steeds heb, mensenkinderen die zichzelf onderling weten te besturen,